

शत्रूच्या शिबिरात

लेखक

हिंदुहृदयसम्राट स्वातंत्र्यवीर
विनायक दामोदर सावरकर

रिया पब्लिकेशनस्, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

शत्रूच्या शिबिरात : विनायक दामोदर सावरकर

© हिमानी सावरकर

जनआवृत्ती संकल्पना : श्री. नानासाहेब गोडसे

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स

२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री ज्योतिर्लिंग ऑफसेट, कोल्हापूर.

दुसरी आवृत्ती

मे, २०१२ - २००० प्रती

किंमत

जनआवृत्ती रुपये १००/-

शत्रूच्या शिबिरात

शत्रूच्या शिबिरात

प्रकरण पहिले

आगनावेवर

अँग्लंडला जाण्यासाठी मुंबईचा सिंधुतट सोडून 'परशिया' ह्या आगनावेवर (आगबोटीवर) ९-६-१९०६ ह्या दिनांकाला मी चढलो.

मुंबईचा सिंधुतट सोडून मला विलायतेस घेऊन जाणारी ती आगनावे (स्टीमर) समुद्राचे पाणी दुभंगताना बसणारे पहिले धक्के नि हेलखावे खात खात चालू लागली. मला प्रेमाचा अतुसाहप्रद निरोप देण्यासाठी सिंधुतटावर जमलेले माझे बंधुबंधव नि इष्टमित्र बोलता बोला दिसेनासे झाले. दुरावत चाललेल्या त्या सिंधुतटावरून मला निरोप देत असताना त्या सुहृद बंधवांचे माझ्या मनःपटावर जे छायाचित्र उमटले होते ते काय ते, जणू डोळ्यांतून बाहेर येऊन आता माझ्या दृष्टीसमोर तरलत होते. ते पहात वियोगाने दुखावलेले माझे मन मनासच आकुलपणे विचारू लागले, 'तीन वर्षांनी का होईना पण मी सुखरूपपणे मातृभूमीस परत येईन का? हे सारे माझे बंधुबंधव मला भेटतील ना?'

आगनावे समुद्राचे पाणी सरासर कापीत भरवेग चालू लागली. आवती भोवती क्षितिजावाचून काहीही दिसेनासे झाले. तरीही त्या आगनावेच्या कठड्यास धरून जिकडे मुंबईचा सिंधुतट होता त्या दिशेस सुन्नपणे टक लावून पहात मी अुभाच होतो.

परंतु आगनावेवरील ते अितर प्रवासी मुंबई सुटताना सिंधुतटावर दाटलेल्या त्यांच्या त्यांच्या अिष्टमित्रांचा निरोप घेण्यासाठी माझ्यासारखेच त्या नावेच्या कठड्याशी दाटून उभे होते ते बहुतेक तेथून परतून आपापल्या राखीव खोल्या हुडकून, आपापले सामान त्यात व्यवस्थित लावण्यात आधीच गुंतून गेले होते. त्या

प्रवाशांतील बहुतेक लोक युरोपियन किंवा अँग्लोइंडियन होते. कोणी सहकुटुंब स्वदेशी परत जात होते. त्यातील बहुतेकांना आगनावेच्या जलप्रवासाचा अनुभव अंगवळणी पडलेला.

जे प्रथमच जलप्रवास करीत होते, त्यांच्या समवेत प्रवासाचा अनुभव असलेले स्नेहीसोबती होते. त्यामुळे ते सारेजण एकमेकांशी हसत खिदळत रमून गेलेले. पण मला अितक्या दूरच्या जलप्रवासाचा हा पहिलाच प्रसंग. समवेत सोबतीही कोणी नाही. त्याकाळी समुद्रप्रवासास जाणारा हिंदु असा तुरळक. त्यातही तेथील वातावरण गोऱ्या लोकांना आपण ह्या 'अिंडियन' लोकांवरील राज्यकर्ते अर्थातच अिंडियन म्हणजे 'नेटिव्ह' म्हणजे अेक हीनतर व्यक्ती, अशा दर्पाने साधारणतः भारलेले असे. त्यांच्या ह्या गजबजलेल्या समाजात मी तसा सुन्नपणे समुद्राकडे पहात अुभा असताना त्यांच्यातील कित्येकजण 'हा अेकटा, कानात भिकबाळी असलेला, कुठला अडाणी 'नेटिव्ह' मुलगा अुभा आहे बुवा!' असे काहीसे विचारणारी अेक तिरस्काराची चोरटी दृष्टी मजकडे टाकीत जात येत आहेत याचीही मला जाणीव होत होती.

माझे असे कोणीही स्वजन मजजवळ नसता त्या गोऱ्या परकीयच नव्हे तर परशत्रूंच्या समाजात अगदी अेकटा अुभे राहण्याचा असा माझ्या आयुष्यातला तो पहिलाच प्रसंग!

काही वेळाने प्रथम आपल्याला आपली राखीव खोली कुठे आहे ते आता हुडकून काढलेच पाहिजे असे वाटून कोणास विचारावे ते बघू लागलो. आगनावेवरील गोरा किंवा निमगोरा किंवा काळा नोकरवर्गसुद्धा त्या युरोपियनादिकांच्या सामानसुमानाच्या सोयी पाहण्यातच गर्क झालेला दिसला. होअून येअून मला कोणीच विचारीना. शेवटी अधिकाराच्या कोणच्या तरी प्रकारच्या फिती कोटावर असणाऱ्या अेका गोऱ्या गृहस्थास हटकून माझे दर्शिक (टिकीट) दाखवून विनविले की ह्या क्रमांकाची खोली कुठे सापडेल? योगायोगाने ज्या 'थॉमस कुक अँड सन्स कंपनी'च्या वतीने मी हे दर्शिक काढलेले होते त्याच कंपनीचा तो अधिकारी होता नि त्याचे काम त्यांच्या वतीने आलेल्या प्रवाशांच्या सोयी पाहण्याचेच होतेसे दिसले. माझ्या प्रश्नावरून त्याने तत्काळ ओळखलेले दिसले की, मी अगदीच नवखा प्रवासी आहे. त्याने किंचित हसरे तोंड करून मला

सांगितले, 'हा पहा माझा हस्तक. हा तुम्हाला तुमची खोली दाखवील. अवश्य ती माहिती देअील' असे सांगून तो पुढे गेला. त्याने दिलेला हस्तक अेक गोवेकर हिंदी मनुष्य होता. त्याने मला नेअून माझी राखीव जागा जीत होती ती खोली दाखविली.

मी त्या खोलीत डोकावतो तो सुरेख फेटा बांधलेला पाणीदार, गोरापान, माझ्याहूनही दोनतीन वर्षांनी लहान दिसणारा अेक कोवळासा शीख मुलगा त्याच्या पेट्या अित्यादी सामान लावण्यात गुंतलेला दिसला. मला पाहताच तो अिग्रजीत म्हणाला, 'आपणच का मिस्टर सावरकर?' मी होय म्हणताच त्याचा आनंद त्याच्या मनात सामावेनास होअून तो म्हणाला, 'मी तुमची वाटच पहात होतो. ह्या खोलीत दोन जागा. ही माझी नि त्या दुसरीच्या क्रमांकावर हे तुमचे नाव. मला सोबती अिंडियनच मिळालेला पाहून किती आनंद झाला; पण तुमच्या येण्याची वेळ गेली तेव्हा मला चिंता वाटली की, तुमचा येण्याचा बेत रद्द झाला की काय? मी पहिल्यानेच समुद्र प्रवास करीत आहे. दोनतीन पंजाबी गृहस्थांची मला निघताना सोबत मिळाली; पण त्यांच्या खोल्या दुसऱ्या बाजूस आहेत. तुम्हीच ते सावरकर हे पाहताच मला किती समाधान होत आहे म्हणून सांगू.'

प्रियजनविरहाने खिन्न झालेल्या मनास परदेशामध्ये अेकाकी भटकताना आपल्या देशातील कोणी अनोळखी मनुष्य जरी भेटला तरी किती आपुलकी वाटते याची मला तिथे पहिली जाणीव झाली!! मीही त्या प्रेमळ युवकाला म्हटले, 'आपल्या परिचयाने मलाही संतोष वाटत आहे. आपले नाव काय?'

'हरनामसिंग' तो उत्तरला.

दोन-तीन दिवसातच त्या आगनावेवर प्रवासात असलेल्या मूठभर हिंदी गृहस्थांपैकी हरनामसिंगांच्या ओळखीचे ते पंजाबी विद्यार्थी आणि अितर काही दोनचारजण मिळून नअूदहा हिंदी प्रवाशांचा नि माझा परिचय झाला. साहजिकच आमचा अेक हिंदी गट बनला. त्याच नौकेच्या पहिल्या वर्गाने बंगालचे प्रख्यात विद्वान रमेशचंद्र दत्त हे जात होते हे मला त्यावेळी माहीत नव्हते. ह्या हिंदी गटापैकी माझ्या ह्या 'आत्मवृत्ता'मध्ये पुढे अनेक महत्त्वाच्या प्रसंगी ज्यांचा वारंवार अुल्लेख करावा लागणार आहे त्या हरनामसिंगांच्या त्यांनीच मला त्या दिवसात सांगितलेल्या पूर्वपीठिकेचा आता आठवतो तो आशय अिथेच सांगून टाकणे अुचित होय.

हरनामसिंग यांचा जन्म अमृतसरकडच्या अेका प्रतिष्ठित शीख घराण्यात झाला. त्यांचे वडील लहानपणीच वारले. मागे उरलेली त्यांची आभी तिच्या ह्या अेकुलत्या अेका मुलाला जीव की प्राण करी. त्यांचे लग्न अठराव्या वर्षाच्या आतच झाले. त्यांचा अभ्यास चांगला असल्यामुळे ते कुठेही न अडखळता बी.अे. झाले. तेव्हा त्यांची बुद्धिमत्ता पाहून शीखांच्या नाभा संस्थानच्या महाराजांनी त्यांना बॅरिस्टरची परीक्षा देण्यासाठी अिंग्लंडला धाडण्याचे ठरविले आणि त्यासाठी पुरेशी शिष्यवृत्ती नेमून दिली. शीख समाजात त्या काळी बॅरिस्टर तुरळकच. तेव्हा असा तरतरीत युवक बॅरिस्टर होअून आला असता स्वतः तर अलोट संपत्ती मिळविलच पण शीख समाजाचेही अेक भूषण होअून बसेल अशा भावनेने शीख समाजातील त्यांच्या बंधुबंधवानीही त्यांना विलायतेस जाण्यास चांगला पाठिंबा दिला; पण त्यांची आभी? आपला अेकुलता अेक मुलगा, अवघ्या एकोणिसाव्या किंवा विसाव्या वर्षाचे वयात, आता आपल्याला निदान तीनचार वर्षे तरी अंतरणार नि कुठल्या दूरवरच्या परदेशात अेकटा जाअून पडणार, त्याचे कसे होअील, काय होअील, अशा मायेपायी तिला तिच्या ह्या मुलाला विलायतेस धाडण्यास काही धीर होअीना. ‘तुझ्या भेटीवाचून अितकी वर्षे मी कशी राहू शकेन? तू अिथेच वकील हो. घरी बसलास तरी तुला पैशाची कसली अुणीव आहे? अगदी समुद्रपार जाण्याचे काय कारण?’ अशी गळ ती मायेचे पोटी घालू लागली आणि त्या काळात समुद्रपार जाणे म्हणजे सर्वसामान्य समाजात अेक निषिद्ध, जातिबहिष्कार्य, भलतेच धाडस वाटे खरेच! शेवटी चार शिष्टांनी सांगितले की, प्रत्येकवर्षी हरनामसिंगाने भेटण्यास विलायतेहून अेकदा घरी यावे आणि त्या प्रवासांचा व्यय त्याला शिष्यवृत्तीत भर म्हणून देण्यात यावा अशी व्यवस्था आम्ही केली आहे. तेव्हा शेवटी सर्वांच्या आग्रहास तिने मानले आणि आपल्या मुलास विलायतेस जाअू दिले. या त्यांच्या मनोराज्याचा पुढे काय शेवट झाला ते या कथेत यथाप्रसंगी दिसेलच.

त्या माझ्या सहप्रवासी हिंदी गटातील आणखी अेका व्यक्तीचा अुल्लेख करावयास हवा. हे पंजाबी गृहस्थ. वय तीसच्याजवळ, अनेकवेळा युरोपात जाअून आलेले, घरचे श्रीमंत, त्यामुळे युरोपियन राहणी सहाणी, वेष, बारिक सारिक शिष्टाचार त्यांच्या अंगवळणी पडलेले असत. अितकेच नव्हे तर त्या

काळी जे थोडे लोक ‘अिंग्लंड रिटर्न्ड’ म्हणून समाजात अेकप्रकारची आढ्यता बाळगून असत त्यांना त्या परकीय राज्यकर्त्यांच्या मांडीस मांडी लावून बसण्याच्या योग्यतेचे आपण झालो असे काहीसे वाटत असे. तशी ह्या गृहस्थांचीही थोडीशी समजूत झालेली असल्यामुळे ते स्वतःच्या घरीही अगदी अिंग्रजी पद्धतीने रहात असत. त्याकाळी शिंदेमहाराजांनी आपल्या मुलाचे नावसुद्धा जॉर्ज म्हणून ठेवले आणि अशा वृत्तीच्या अितर सटरफटर लोकांनी मद्रासबंगालकडे आपली नावे अिंग्रजी वळणावर चट्टोपाध्यायचे ‘चटर्जी’ ‘बानर्जी’ ‘रे’ अशी पालटून टाकली किंवा प्रत्यक्ष वडिलांस ‘पपा’ आणि आभीस ‘ममी’ म्हणावयास आपल्या मुलांना शिकविले. तितका बाष्कळपणा जरा ह्या गृहस्थास आवडत नसे तरी ते आम्हास नेहमी म्हणत आपल्या हिंदी लोकांनी नि विद्यार्थ्यांनी अिंग्लंड प्रभृती सुधारलेल्या देशात जाताना आपली सर्व अडाणी नि गबाळ राहणी सोडून वेश, वर्तन, जेवणखाण, अुठणेबसणे अशा प्रत्येक गोष्टीत त्यांच्या सुधारलेल्या पद्धतीचे अनुकरण ‘बाटली पाअीप चिरूट’पर्यंत अगदी यथावत् केले पाहिजे. आपण तसे करीत नाही म्हणून ते लोक आपणास अडाणी नि हीनजात समजतात नि त्यायोगेच युरोपमध्ये आज आपल्या राष्ट्राची पत म्हणून अुरलेली नाही. स्वराज्यास आपणासारखे गबाळ राहणीचे लोक अपात्र होत असे त्यांना साहजिकच वाटते.

त्याकाळी नि विशेषतः त्या काळापूर्वी स्वराज्याच्या योग्यतेविषयी अशा भोंगळ कल्पना असलेले अनेक लोक नि तेही अिंग्लिश शिक्षकात ‘अिंग्लंड रिटर्न्ड’त नि प्रामाणिक देशभक्तांतही पुष्कळ असत. तो देशोन्नती अिच्छिणाच्या अनेक पंथातील अेक होता म्हणाना. अिंग्लंडमध्ये अगदी पहिल्या पहिल्याने गेलेल्या हिंदी विद्यार्थ्यांमध्ये बहुसंख्य तरुण याच पंथाचे असत.

कै. देशभक्त सुरेंद्रनाथ बानर्जी आपल्या आत्मवृत्तात त्यांच्या लहानपणी परदेशात जाणे किती कठीण असे आणि अिंग्लंडहून जाअून आलेल्या तुरळक हिंदी शिक्षित गृहस्थांची काय मनःस्थिती असे याविषयी लिहिताना म्हणतात :

"As I have observed I started for England on March 3rd, 1868. Romesh Chandra Dutt and Beharilal Gupta were with me. We were all young in our teens and visit to England in those days was a more

serious affair than it is now. It did not only mean absence from home but the grim prospect of social ostracism. We all three had to make arrangements in secret, as if we were engaged in some nefarious plot of which the world should know nothing. My father was helping me everyway but the fact had to be carefully concealed from my mother and when atlast on the eve of my departure the news had to be broken to her she fainted away under the shock of what to her was terrible news (Page 10)....A visit to England however was a new form of heterodoxy to which our country had not yet become accustomed. The Anglicized habits of some of these who had come back from England added to the general alarm. (Page 26)...Some of our best men had fallen victims to the curse of drink. It is considered to be an inseparable part of English culture. A man who did or drink was hardly entitled to be called educated. The saintly Raj Narayan tells us how he himself meeting other friends called for a drink and how they were found all lying on the floor in a state of more or less inebriety (Page 7)" (After Mr. Surendra Nath returned from England) ""Although I was taken back into the old home by the members of my family the whole altitude of Hindi society, of the rank and file was one of unqualified disapproval. My family was practically outcasted. We were among the highest of Brabmans; but those who used to eat and drink with us on ceremonial occasions stopped all intercourse and refused to invite us. (Page 26)" Mr. Surendra Nath also mentions how 'Many of the England Returned' leading gentlemen took to the European style of eating and drinking at home and some of them went to the length of throwing the refuse of their meals, bones and flesh and all over their wall into the compounds of their orthodox neighbours just to spite their religious feelings."

तथापि स्वराज्याच्या पात्रतेचा नि साहेबी सोंग घेण्याचा हा बादरायण संबंध जर सोडला तर त्या मित्राचे मतात पुष्कळ तथ्यांश होता. जेव्हा अँग्लंडसारख्या परदेशात अनेक वर्षे राहण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा आपल्या राष्ट्रास अपमानास्पद नसतील, अवश्य असतील नि अचित असतील त्या त्या त्यांच्या चालीरीती, शिष्टाचार शिकून नि पाळून त्या परकी समाजात मिळून मिसळून राहणे हे अष्टच. कारण त्या योगे ज्या कार्याकरिता आपण त्या परदेशात जातो ते कार्य अधिक सुलभतेने पार पाडता येते. अितकेच नव्हे तर त्यांच्या चालीरीतीत नि आचारविचारात जे आपल्या समाजापेक्षा चांगले, आपल्याच समाजास हितकर असेल ते ते आत्मसात करून आपल्या अिकडे त्याचा प्रचार करणेही अेक कर्तव्य आहे.

माझी मते जरी हीच होती तरी माझा अँग्लंडमध्ये जायचा बेत अितका अकस्मात ठरला होता नि अितक्या घाईने मला निघावे लागले की, अँग्रजी पद्धतीच्या खाण्यापिण्याची सवय तर दूरच; पण अँग्रजी वायुमानात अवश्य तसे भरपूर कपडे शिवून घेण्यासही मला वेळ मिळाला नाही. स्वदेशात असता अँग्रजी कॉलर, विजार, बूटसुटाचा वेष वापरतात कसा तेसुद्धा मला शिकण्याचा कधी प्रसंग आला नाही. हौस तर मुळीच नसे. माझ्या वरील सहप्रवासी मित्राच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे मी स्वराज्य मिळविण्यास पूर्णपणे अपात्र होतो. म्हणून त्या सुखभावी मित्रासच शेवटी त्या विद्येपुरता शरण गेलो आणि अेकेक धडा घेऊ लागलो. धोतरास रामराम ठोकून, कानातील भिकबाळी काढून टाकून, कोट पाटलून, हॅटबूट नि विशेषतः तो 'टाय' कॉलरवर बांधण्यास दहादा चुकून, शेवटी ठीकठाक घालावयास अगदी म्हणतात तसे 'शिकलो.' युरोपियन पद्धतीने टेबलावरून सुरीकाटा हाती घेऊन मासे, मांस, अंडी सशास्त्रपणे खास शिकण्याचा धडा तर फारच कठीण गेला. तो अितका की, दोनतीन वेळा त्यापायी अगदी जिवावरच्या प्रसंगास नसले तरी जिभेवरच्या प्रसंगास तोंड द्यावे लागले. त्याचे असे झाले. लहानपणापासूनच मांसाहाराचा जरी मी मताने समर्थक होतो तरी कृतीने शाकाहारीच होतो. कारण आगनावेवर चढेतो मला जातिवंत ब्राह्मणाला मांसाहाराचा कधी प्रसंगच आला नाही; पण त्याकाळी आगनावेवर मांसाहारच मुख्य नि सामान्य आहार असे. टेबलावर जेवण्यास जाण्याचे आधी मला माझ्या या